

Szilágyi Miklós:
A magyar halászat kutatása

Reménytelen vállalkozás lenne, hogy a magyar halászat kutatástörténetének megannyi eredményét elősorolva vezetném be ezt az előadást. Ezért csupán utalok rá, számítván a Tisztelt Hallgatóság e vonatkozásban kiválóan megalapozott előismereteire, hogy az etnográfiai kutatástörténet régebbi és újabb összefoglalásai a legeredményesebben kutatott néprajzi témák között tartják számon a természetes vizeken folytatott halászatot. És persze utalnom kell arra is, hogy ezek a sokszorosán elismert eredmények szakágunk egésze számára alapvető elméleti és módszertani javaslatokkal szolgáló nagy igényű kezdetre – Herman Ottó és Jankó János monografikus vállalkozásaira – hivatkozó egyszerű példa-követésnek, vagyis inkább a kiegészítést, az óvatos és tiszteletteljes korrekciót, mint az elméleti és metodikai alapok generális revízióját ambicionáló kutatói szorgalomnak voltak köszönhetőek.

Az *ilyen* kutatástörténeti háttér jelöli ki tehát e néprajzi témának a jelenben és a belátható jövőben még lehetséges és kívánatos kutatási feladatait, melyekről ez alkalommal szólni akarok. Hadd tegyem persze hozzá: nem a kutatótársak népes gyülekezete – a szakág egésze – számára megfontolásra ajánlott és vitaanyagul felkínált kutatási program megfogalmazása szándékával szólok, hiszen – szomorúan kell konstatálnom – Solymos Ede barátom néhány hónappal ezelőtt bekövetkezett halála óta szinte-szinte magam maradtam, aki számára manapság is a „legfontosabb” néprajzi témák egyike a halászat. Ha tehát a remélt jövőt szeretné szolgálni ez a programom, jószerével csak magam számára fogalmazhatom – és ha szembenézek életkorommal s a múltó idővel, elbizonytalanodom: vajon nem illúzió-kergetés-e nagyralátó tervekről szólni? Mondom tehát azzal az eltökéltséggel, hogy az utánam jövőket talán mégiscsak sikerül meggyőzni a folytatás lehetőségéről és szükségességéről...

A halászat kutatása és a magyar őstörténet

Ha azt kérdezem, hogy változatlanul időszerű teendőink között kell-e számontartanunk a „Jankó-revíziót” – vagyis az egyes halászati eszközök eredetéről, valamint az uráli őshazában, majd a népvándorlás korában jellemző volt halász-gyakorlatról 1900-ban megfogalmazott nagyszabású koncepciónak és megannyi részeredménynek kritikai felülvizsgálatát –, melynek szükségességére Gunda Béla kutatástörténeti szemléiben visszatérően figyelmeztetett, a mai igenlő válaszom sokkalta visszafogottabb és bátortalanabb, mint volt egyetemi hallgató koromban, amikor erre a távlati feladatra mesterem, Gunda professzor kiszemelt engem. Több évtizede, a folyamatos halászati kutatásaim közben kiformalódott gyakorlatias megfontolás

tett mára bizonytalanná: vajon remélhető-e a befektetett hatalmas munkamennyiséggel arányos haszna-jelentősége annak, ha a tipológiai összehasonlítást mint módszert és az eurázsiai perspektívára figyelemmel egybegyűjtött összehasonlító adat-tömeget csupán arra használhatom fel, hogy egy spekulatív is valószínűsíthető tetszetős evidenciát bizonyítsak velük?

Az etnográfiai módszerekkel igazolhatatlan, de bizton valószínűsíthető evidenciának az a lényege, hogy talán már a paleolitikumban, a neolitikum idején mindenképpen kialakultak mindazok a *halfogási alapelvek*, melyek máig jellemzőek maradtak az emberiség egészének halfogó gyakorlatára. Jellemzőek maradtak abban az értelemben, hogy ezek az alapelvek *tárgyasultak* újra meg újra az adott kor általános ökológiai tudása és technikai-technológiai adottságai, valamint a halászatra vállalkozó egyén személyes természetismerete és technikai felkészültsége, anyagi lehetőségei, konkrét élethelyzete, tudatosított szükséglete által meghatározott módon és formában. A halászati-halfogási alapelveknek a tárgyasulását meghatározó sokféle, részben kor-jellemző, részben „atipikus” ok, körülmény, motívum egymást erősítő vagy hatástalanító egybefonódottsága miatt van, hogy a közeli múltban is meg lehetett találni (recens gyűjtések bizonyítják) *bármelyik* alapelvnek mind az „ösegyszerű”, mind a tárgyalkotás-tárgyhasználat modernizációjából kisarjadt eszköz-változatát. Ahhoz tehát, hogy az etnográfus „a halászat ősfoglalkozás” elméleti előfeltevéséhez megtalálja a remélt bizonyítékokat, nem a mindenkori társadalmi termelés szempontjából meghatározó jelentőségű tárgyasulásokat, hanem a periférikus jelentőségű, de máig megmaradt, szélsőségesen atipikus tárgy-kísérleteket, újra-felfedezéseket, vagyis a (tudatos vagy akaratlan) „neo-primitív” halfogók munkamódszerét és eszközhasználatát kell a recens vizsgálatok fókuszába állítani.

Ennek az evidenciának a felismerése alapján, bár a részletesebb kifejtését mellőzve és a teljes halászati eszközkészletet „ősinek” láttatva, határozta meg Herman Ottó „ősfoglalkozásként” a halászatot, és jellemezte lényeglátóan (máig érvényesen, csak apró részleteiben korrekciókat igénylően) az *összes* halfogási alapelvet. Tehát (az övétől eltérő csoportosításban és hangsúlyokkal) a következőket:

– mert minden más munkánál is az emberi kéz a legelső szerszám, nyilván először eszköz nélkül, pusztá kézzel fogták a halat is;

– hogy ezt a halak tulajdonságai és a vízrajzi adottságok ismerete révén olykor kivételesen nagy eredményűvé tehető fogási módszer még biztonságosabb legyen, a vízben élő s látott halat ütéssel vagy szűrással előbb mozgásképtelenné tették;

– a vízben meglátott halat vagy leborították valamilyen kasfélével, hogy kézzel könnyebben megragadhassák, vagy valamit alámerítve emelték ki a vízből;

– a természet által „készen” felkínált horogra (pl. tüskés botra) vagy egyszerű botocskára (pecekre) rátűzött csalétekkel tévesztették meg a falánk

ragadozó halat, s miután a csalétekkel együtt a horgot/pecket is lenyelte, könnyen megfoghatták;

– az inkább csak sejtett, egyedeiben nem érzékelt haltömeget meghatározott irányba: valamilyen fogóeszköz felé hajtották-terelték, hogy annak segítségével kiemelhessék;

– valamilyen eszköz (a háló-szerű fonadék alkalmazása előtt és helyett leveles faág vagy vesszőfonadék) tért ölelő vontatásával a part felé, a partra kényszerítették a haltömeget;

– az ösztönüktől hajtott, valahonnan valahová csoportosan vándorló halakat fallal, kerítéssel (azaz a mederbe épített föld-, kő-gátalással, gerendavázis fa/vessző építménnyel) feltartóztatni törekedtek, s vagy feltartóztatott hal/hal-tömeg foglyul ejtését automatikusan megoldó csapdába terelték,

– vagy az akadálynál feltorlódott halakat leütötték, leszúrták, hogy megfoghassák, illetve valamilyen merítő vagy vontató eszközzel partra kényszerítették.

Annak felderítéséhez, hogy mindezeknek az alapelveknek a finnugor/ugor együttélés idején (ha úgy tetszik: a paleolitikum és a neolitikum évezredeiben) milyen konkrét tárgyasulások voltak, az etnográfia – az archeológia és az összehasonlító nyelvtörténet eredményeinek felhasználása mellett – a tipológiai összehasonlítás már Jankó János által is magabiztosan (bár kissé mechanikusan, olykor séma-szerűen) alkalmazott módszerénél ma sem tud jobbat ajánlani. E módszernek az eredményei azonban annál bizonytalanabbak és megbízhatatlanabbak, minél közelebb szeretnénk kerülni ahhoz a bizonyos „ősegyszerűhöz”! A halfogási alapelveknek elméleti előfeltevéseink szerint „legegyszerűbbnek” tűnő tárgyasulások ugyanis Eurázsiai-szerte azonosak vagy nagyon hasonlóak. Amiből pedig az következik, hogy a „megőrzött régiességekre”, azaz a recens adatokra alapozva tetszetős, hiszen részlet-gazdag képet lehetne ugyan felvázolni az uráli őseinkre jellemző volt halászati eszközhasználatról, anélkül, hogy a fantáziának túl nagy teret engednénk, illetve beletévednénk az anakronizmusok útvesztőjébe, ez a kép azonban alighanem Eurázsia egészére, bármely nép, bármely nyelvcsalád e korban élt őseire érvényes lenne. A tipológiai összehasonlító módszer ugyanis csak a bonyolultabb, a történeti korokban kialakult technikai újdonságok (eszköz-konstrukciók és munkamódok) elterjedési területéhez, etnikumhoz kapcsolására, valamint az átadás-átvétel irányának és idejének bizonyítására alkalmas igazán.

Ennek ellenére: még mindig bővíthető, gazdagítható, tehát bővítendő, gazdagítandó újabb meg újabb részletekkel a megőrzött régiességeket magában foglaló „virtuális adatbázisunk”, mely a halászati alapelvek „legősibb” – azaz a finnugor és az ugor korban már jellemző volt, ám bizonyosan nem etnikumhoz hozzákapcsolható – tárgyasulásainak valószínűsítését fogja majd szolgálni. Nem reménytelen ez a bővítés, bár – gyűjtési tapasztalataim szerint – a mai „neo-primitívek” eszközhasználatára (sokkal nagyobb mértékben, mint azokéra,

akik a néprajzi adatgyűjtések korábbi szakaszaiban, 50-100 évvel ezelőtt voltak „neo-primitívek”!) jellemző ugyan a természetközelség, ám az is, hogy a civilizáció hozadékából-hulladékaiból akarják tárgyiasítani a rájuk hagyományozódott halászati/halfogási alapelveket.

„Halászati gazdaság” a történeti forrásokban

Ha azt kérdezem, hogy miért és hogyan történeti stúdium a halászat etnográfiai vizsgálata, végső soron arra keresem a választ, hogy miért és hogyan maradhatott meg folyamatosan és mindmáig társadalmi érdekű élelemtermelő ágazatnak, miért és hogyan szerveződött önálló gazdasággá vagy a földművelő-állattartó gazdaságok mellékes/kiegészítő üzemágává a mégiscsak *zsákmányoló* jellegű (tehát a szó szoros értelmében nem-termelő) halászat/halfogás. Az ilyen igényű válaszhoz pedig csak analógiaként használhatóak fel a recens néprajzi megfigyelések, melyek azt látszanak igazolni, hogy a közeli múltban (többekévé ma is) működőképes, kellően hatékony halászati *kisgazdaság* volt építhető a nagyrészt „megőrzött régiességeknek” minősíthető technikai-technológiai apparátusra. Ha az *erre* a sokszorosan igazolt etnográfusi tapasztalatra hivatkozó analógiás visszakövetkeztetést mint érvelési módszert elutasítjuk, csak abból indulhatunk ki, hogy a teljes értékű válasz a feudalizmuskori és a kapitalizmuskori forrásokban rejtőzik. Amit már is tudhatunk a válaszból, a 19. század utolsó évtizede óta, lendületesebben a közelmúlt fél évszázadban nagyobb részben etnográfusok, kisebb részben történészek által elvégzett halásztörténeti célú forrásfeltárásoknak köszönhető.

Amit „tudunk”, ez alkalommal – mert kényszerűen mellőzöm a teljesség-igényű kutatástörténeti szemlét – „köztudottnak” tekintem. Azt foglalom össze, ami az „etnográfiai halászat-kutatás történeti stúdium” felfogásomból következően ma és a közeli jövőben kutatási feladatként még előttünk áll.

Attól kezdve, hogy a halak (és ugyanígy a vadak) a megtermelt növényekhez, a tenyésztett állatokhoz képest a természet olyan „ajándékaiként” értelmeződtek, melyek nem igénylik az emberiség termelői-gondozói közreműködését, csupán a „maguktól” ízletes táplálékká érlelődő „végtermékek” birtokba vétele, kisajátítása érdekében szükséges munkát végezni, megkezdődött magának a természetnek, a halak és vadak otthonának lassú és fokozatos kisajátítása. Azaz: annak deklarációja a hatalmon lévők és az alávetettek viszonyát mind aprólékosabban szabályozó jog eszközeivel, hogy a természet eme ajándékainak eseti-alkalmi birtokba vételéhez önmagában mégsem elegendő a befektetett munka. Mivel ez utóbbi mondat a *halászati jog* nagyjából-egészében már jól ismert, sokszorosan kutatott történeti alakulására utal, most csak az e kérdéskörben fellelhető bizonytalanságaink eloszlátása érdekében elvégzendő további forrás-feltárások, forrás-értelmezések szükségességére hadd utaljak:

– Egyértelmű, hogy a kor felfogása szerinti „legértékesebb” halasokat végig a feudalizmus századai alatt a jogtulajdonos *tilalmasként* kezelte s a saját hasznára halásztatta, a másod- és harmadrendű vizeiért pedig vagy kívánt, vagy nem kívánt több-kevesebb ellenértéket a tényleges hasznosítóktól. Olyan részletkérdések azonban tisztázatlanok, hogy (a) valóban teljes és szankciókkal kikényszerített volt-e tilalom a tilalmasokon bármiféle halásztevékenységre, vagy csupán arra a halfajra (pl. a vizára) vonatkozott, amelyik miatt az adott víz „értékesnek” minősült?; (b) a tilalmasok fokozott védelme vajon csak a saját konyha jelentette szükségletet volt hivatva garantálni, vagy inkább a hallal való kereskedés monopóliumának biztosítása volt az elsődleges funkciója?; (c) a tilalmas a konyhai szükséglet eseti kielégítését is lehetetlenné tette bárki nem-jogtulajdonos számára, vagy ha az alkalmilag ilyen céllal halászó egyén (kérdés persze, hogy saját jobbágy vagy „idegen”) a jogtulajdonos konyhájára is jutott a zsákmányból, ezzel legalizálhatta-e a tevékenységét?; d.) a halászó vizek nagyobb részének „kevésbé értékesként”, különösen „értéktelenként” kezelése vajon azt jelentette, hogy ott szolgáltatásra nem kötelezett, azaz bárki számára „szabad” volt a halászat? – mert az eddig ismert adatok szerint korántsem *ezt* jelentette, voltak-e egzakt kritériumai általában, illetve egy-egy uradalomban speciálisan a halászó vizek bérlésének és a konyhára való halnak a megkövetelésének és az ennek ellenére mégiscsak lehetséges „szabad” halászatnak?

– Az is egyértelmű az eddigi vizsgálatok alapján, hogy Magyarországon a céh-tag, azaz halász-foglalkozásúnak kiképzett és elismert „polgár” is, a halászati munkában magát kellően jártasnak mondó, ám amúgy földművelő-állattartó „úrbéres” is lehetett a halászati jog hasznosítója. Az viszont nem világos minden részletében, hogy (a) ez az eltérő minőségű halászati ismerettel rendelkező kétféle „halász”-csoport mennyire volt konkurens egymásnak, vagy pedig a más-más minőségű halászó vízre alkalmas eszközkészletük és szakmai felkészültségük miatt inkább kiegészítői voltak egymásnak: párhuzamos halász-tevékenységük révén volt lehetséges egy-egy jogtulajdonos összes halászó vizének maradéktalan kiaknázása?; (b) ha a halászati jog tulajdonosa választhatott (a Duna mentén elvileg bárhol választhatott, és a kalocsai érseki uradalom példája szerint valóban választott is!), hogy céh-tag halászra/halászcsapatra vagy a maga jobbágyaira bízza-e inkább a hasznosítást, milyen konkrét körülmények között jelentett – ha jelentett egyáltalán – nagyobb garanciát a jövedelmezőségre a céhes, de „idegen” halászok iparos módjára megszerzett szakképzettsége, mint a maga „paraszthalászái” birtokon belülisége, ezért teljes körű és maradéktalan kontrollálhatósága?; (c) azokon a vidékeken, ahol nem szerveződtek meg a halászcéhek, vajon az alacsonyabb színvonalú szakképzettség értelmében is „paraszthalászok” voltak-e, akik ezeken a vizeken (pl. a Tisza mentén) vállalkoztak a halászati jog hasznosítására, s akiket a források „halász”-ként emlegetnek, vagy inkább a céhes halászokéval bízvást összemérhető szakképzettségű, de iparosnak és polgárnak el nem ismert halász-

specialistákként jellemezhetőek-e?; (d) mivel a halász céhek tagjai egyszersmind halkereskedők is voltak, vajon nem az van-e a céhesek és a paraszthalászok „békés egymás mellett élésének”: a különböző minőségű halászó vizek egymást jól kiegészítő érdekszférákra osztásának hátterében, hogy a halász/halkereskedő céhtag a kereskedelmi haszon megszerzés érdekében igyekezett kiterjeszteni befolyását azokra a vizekre is, ahol nem halászhatott?

* * *

Elvégzendő feladatokra figyelmeztető kérdéseimre persze már ma is adható közelítő válasz. De – meggyőződésem – csak további forrás-feltárásoktól remélhetőek a megnyugtató válaszok! A még mindig lehetséges terepmunkára, még inkább az archivális források halászattörténeti jellegű, de etnográfiai szempontú értelmezésére szerettem volna ezzel az előadással figyelmeztetni.